

Fúziós plazmák sugárzása

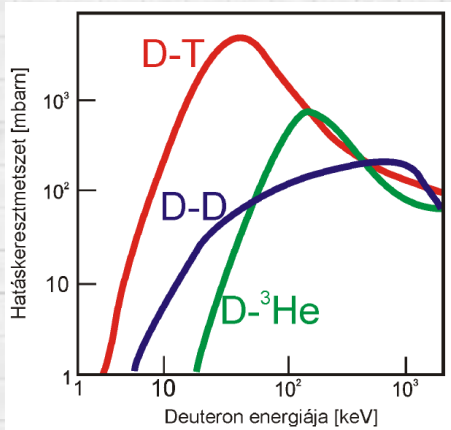
(habilitációs előadás)

Veres Gábor

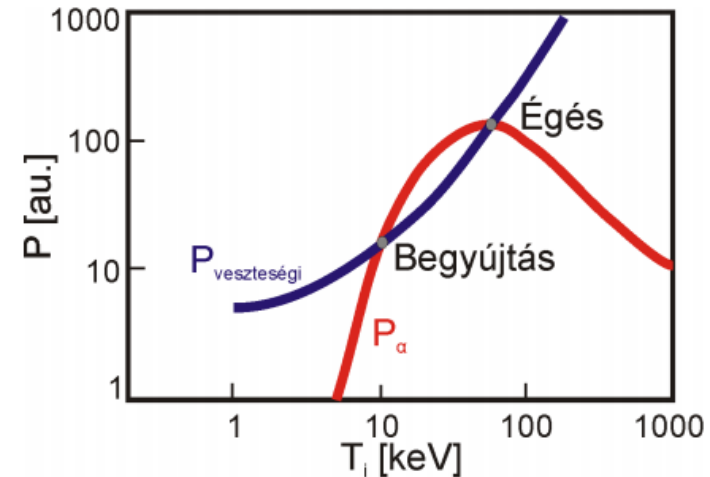
Wigner Fizikai Kutatóközpont

Plazmafizikai osztály

A Lawson-kritérium

$$n\tau_E = \frac{Q}{1 + \frac{Q}{5}} \cdot \frac{6k_B T}{C(T)}$$

$P_{veszteség}$

$P_{sugárzási} + P_{egyéb}$

Jellemzően $P_{sugárzási}$ arányos a plazma térfogatával,
 $P_{egyéb}$ pedig a plazma felszínével.

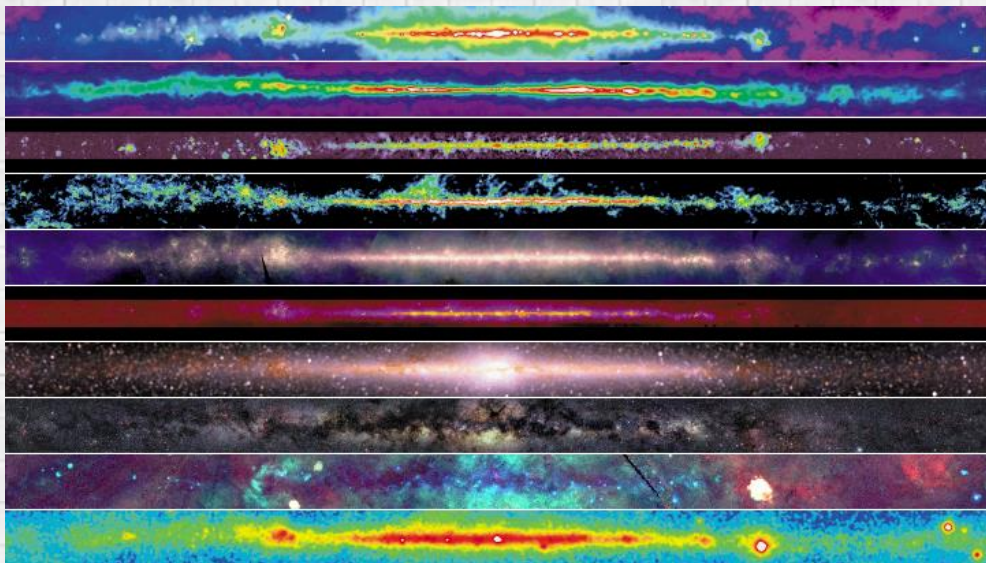
Ha $P_{\alpha\text{-fűtés}} = P_{veszteség}$ (azaz, $Q=1$, „Gyűjtás” pont az ábrán),
 akkor $n\tau_E > 1,5 \cdot 10^{20} \text{m}^{-3} \text{sec}$
 $T=25 \text{keV-nél}$
 ($1 \text{eV} \approx 11600 \text{K}$)

Miért jó ismerni a sugárzást?

$P_{\text{sugárzási}}$

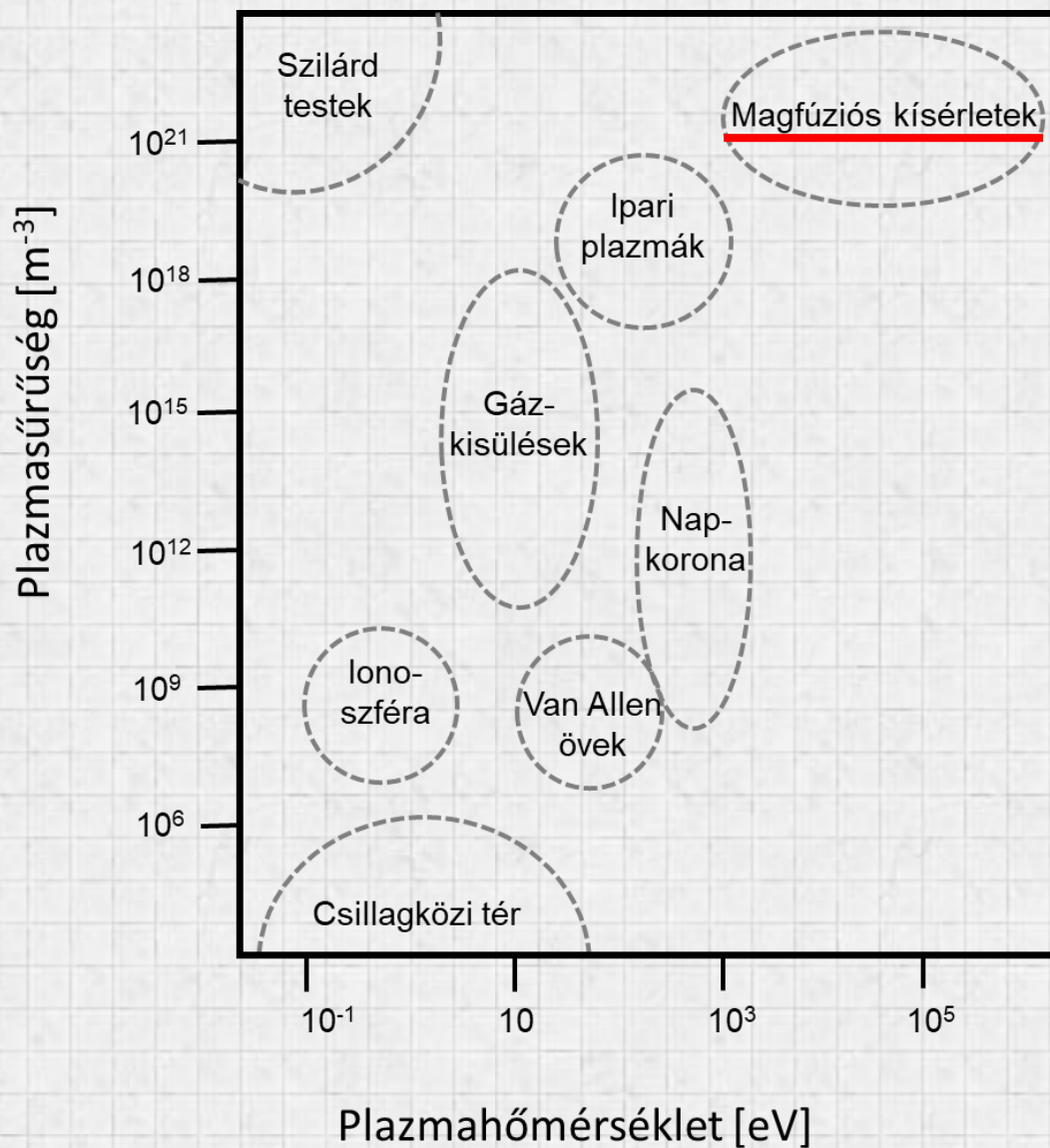

- Veszteségi teljesítmény
- Hőmérséklet
- Részecskesűrűség
- Kémiai összetétel
- Optikai sűrűség
- ...

A Tejút különböző hullámhosszúságú szűrőkön keresztül nézve

Fúziós? Plazma?

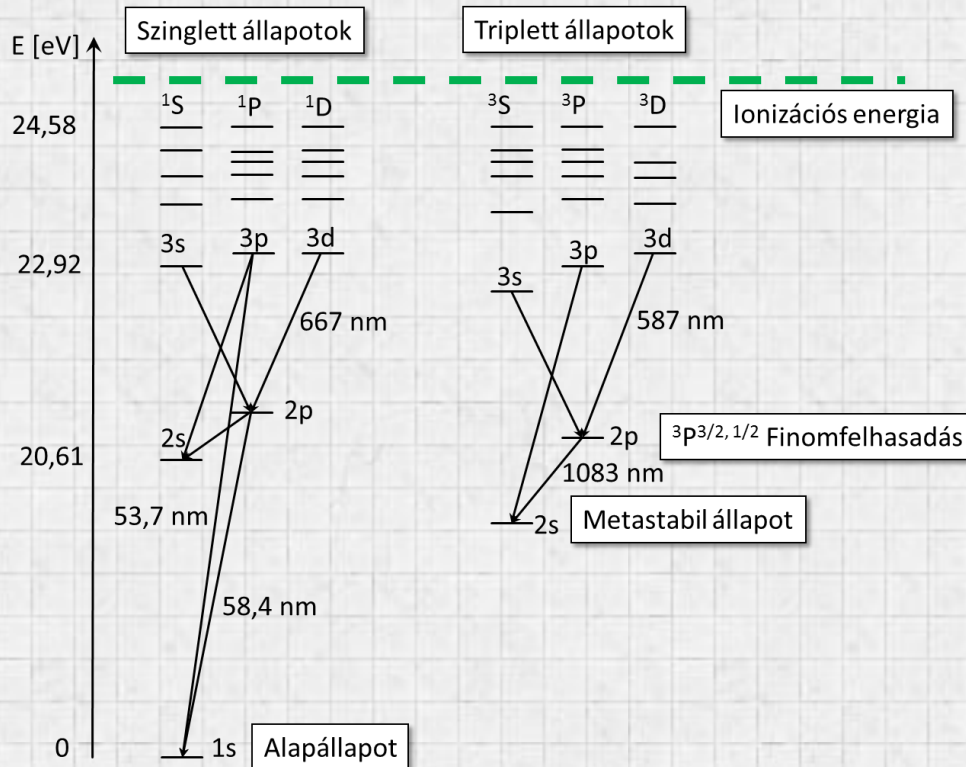
- A plazma optikailag ritka – a reabszorpció kicsi/elhanyagolható
- A fekete test modell nem érvényes – részletes atomfizikai számításokra van szükség

Sugárzási veszteségek fajtái

Elemi elektronátmenet típusok:

- kötött-kötött (vonalas sugárzás)
- kötött-szabad
- szabad-szabad (fékezési sugárzás)
- szabad-kötött (rekombinációs sugárzás)

Elemi folyamatok:

- ionizáció-rekombináció

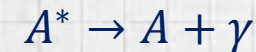
- gerjesztés-legerjesztés

- töltéscsere

- spontán emisszió

- fékezési sugárzás

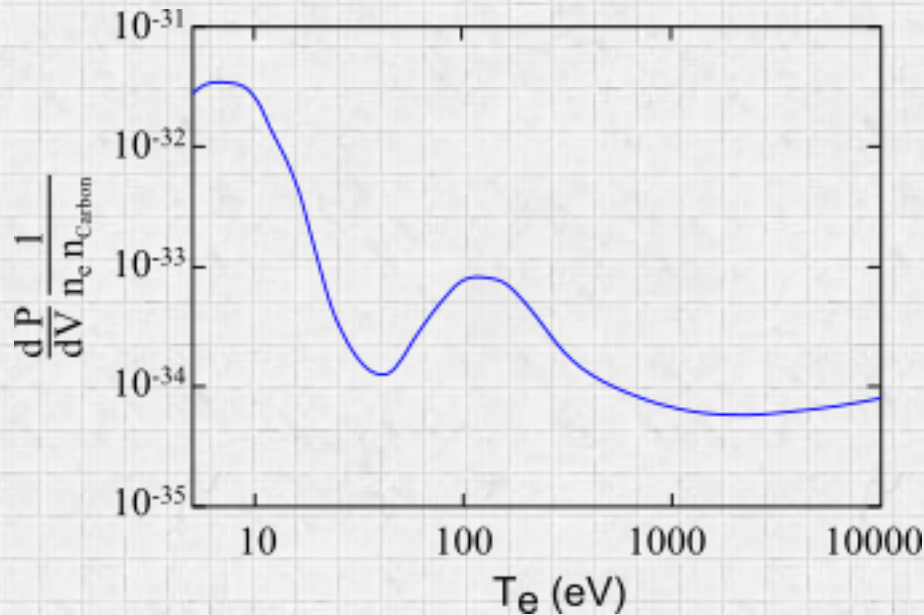

Néhány keV alatt inkább a vonalas sugárzás, afölött a fékezési sugárzás dominál.

$$P_{\text{fékezési}} \sim Z^2 n_e n_i T_e^{1/2}$$

Z - effektív rendszám

n_i - ionsűrűség

A fajlagos veszteségi teljesítmény hőmérséklet függése szén szennyezőre

Miért kell mérni a sugárzást?

Állandósult állapotban a betáplált teljesítmény $P_{betáplált} = P_{veszteség}$ egyenlő a veszteségi teljesítménnyel.

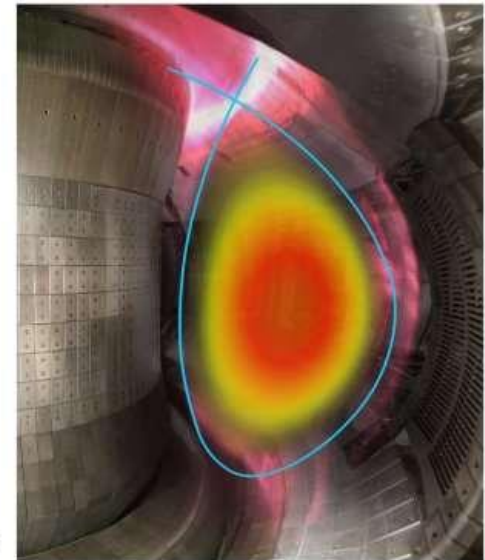
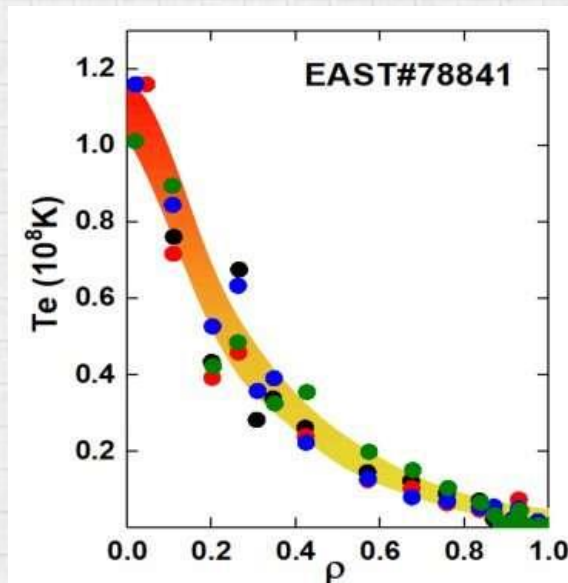

A sugárzási teljesítmény és/vagy a színekép tér- és időbeli változása mindent elárul a plazma „egészségi” állapotáról.

$$P_{sugárzási} + P_{egyéb}$$

- Mennyire homogén a plazma?
- Milyen a hőmérséklet-eloszlás?
- Milyen a sűrűség-eloszlás?
- ...

Szinte minden anomália instabilitáshoz vezet

Mérési módszerek

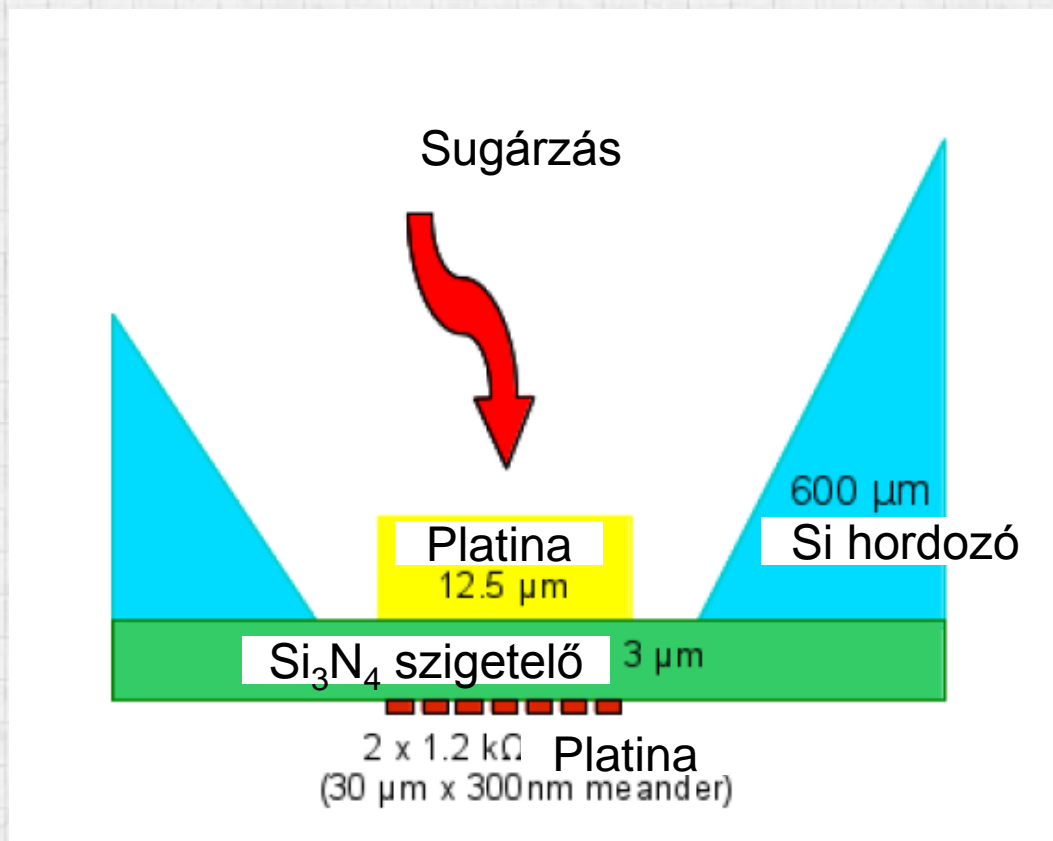
- Mérhetünk spektrálisan felbontott teljesítményt, vagy
  - Egy adott spektrális tartományon integrálva
-
- Fúziós plazmák esetében Λ_{max} a lágy röntgen tartományba esik
-
- 1) Hő → Áram átalakítás közvetett módon: fólia- és dióda bolométerek;
  - 2) Hő → Áram átalakítás közvetlenül: piroelektromos detektorok
  - 3) Hő → Elmozdulás (alakváltozás)
  - 4) *Közvetlen foton-számlálás (pl. fotoelektron sokszorozó, fotodióda)*
  - 5) *Kalorimetria*

Mérési módszerek

- Mérhetünk spektrálisan felbontott teljesítményt, vagy
  - Egy adott spektrális tartományon integrálva
-
- Fúziós plazmák esetében Λ_{max} a lágy röntgen tartományba esik
-
- 1) Hő → Áram átalakítás közvetett módon: **fólia-** és dióda **bolométerek**
  - 2) Hő → Áram átalakítás közvetlenül: piroelektromos detektorok
  - 3) Hő → Elmozdulás (alakváltozás)
  - 4) *Közvetlen foton-számlálás (pl. fotoelektron sokszorozó, fotodióda)*
  - 5) *Kalorimetria*

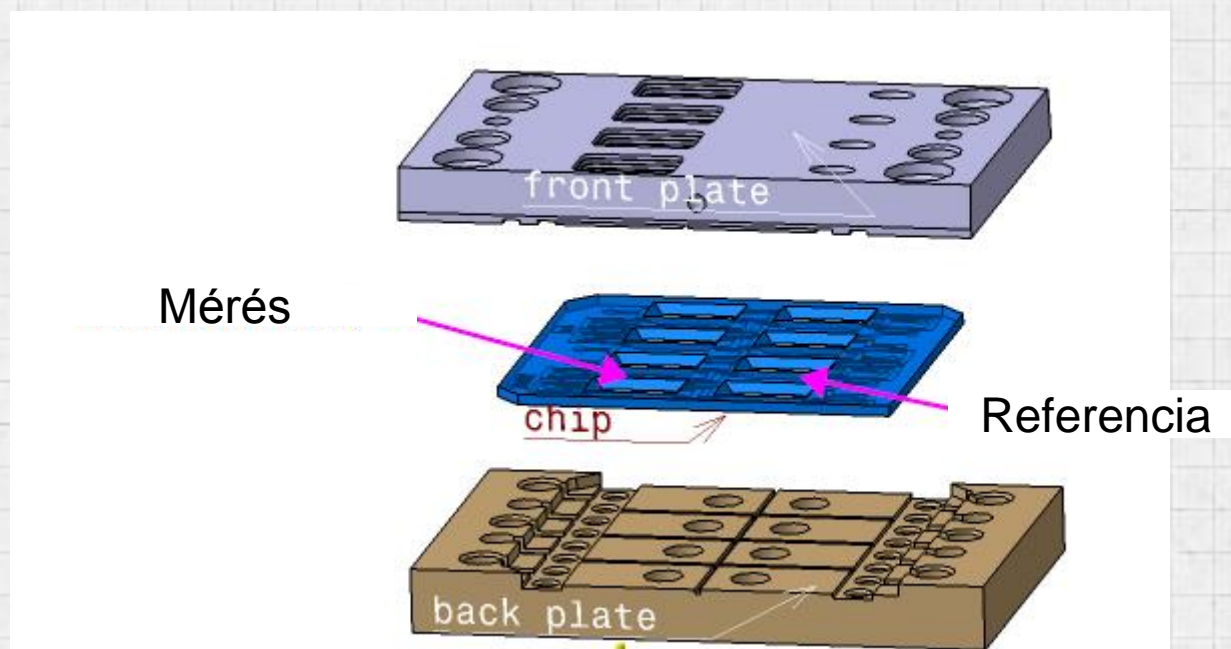
Fólia bolométerek

A plazma sugárzása hőmérséklet változást eredményez az abszorbensben és a szenzorban, aminek következtében ez utóbbinak megváltozik az elektromos ellenállása.

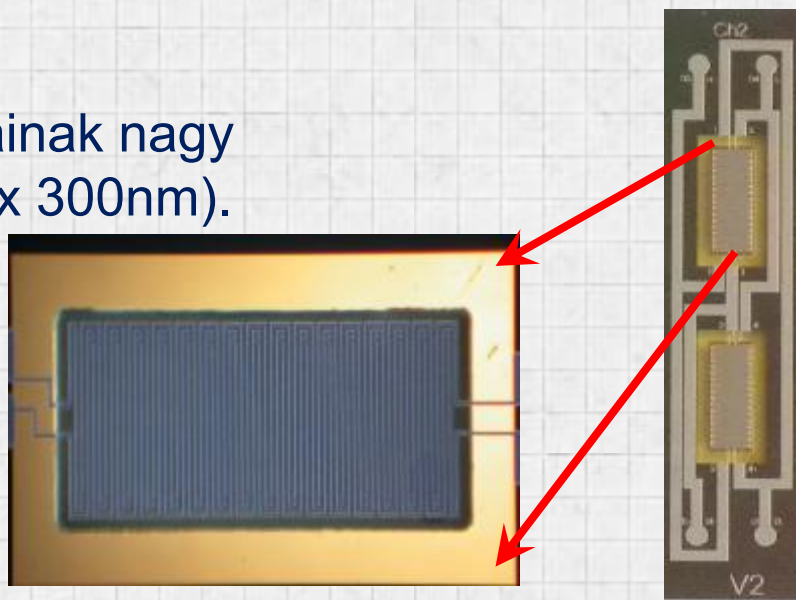
Fólia bolométerek

Egy mérési csatorna két szenzorból áll: az egyik a referencia (vak) érték mérésére szolgál.

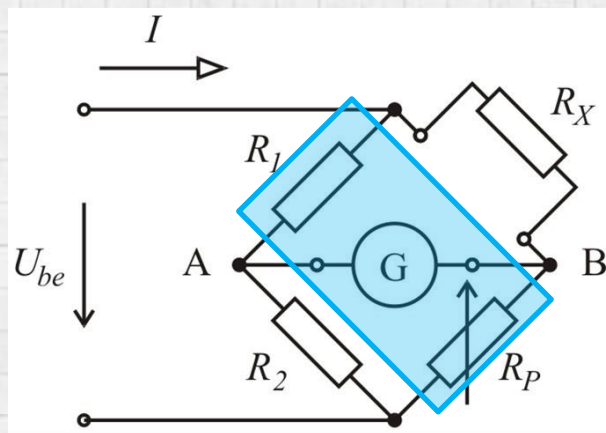

Fólia bolométerek

A szenzorok (meanderek) ellenállásainak nagy pontossággal egyezniük kell ($30\ \mu\text{m} \times 300\text{nm}$).

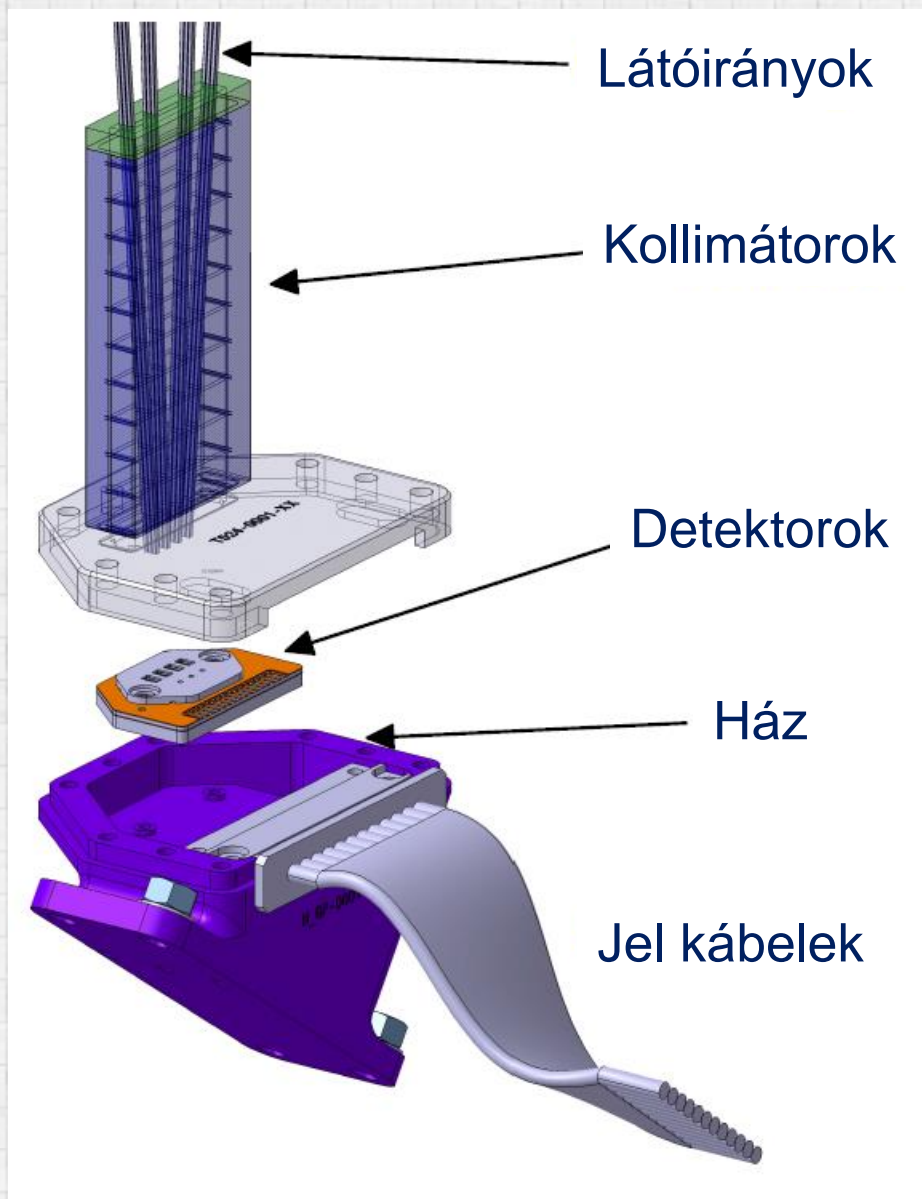

Az ellenállás mérése Wheatstone-híddal történik.

Fólia bolométerek

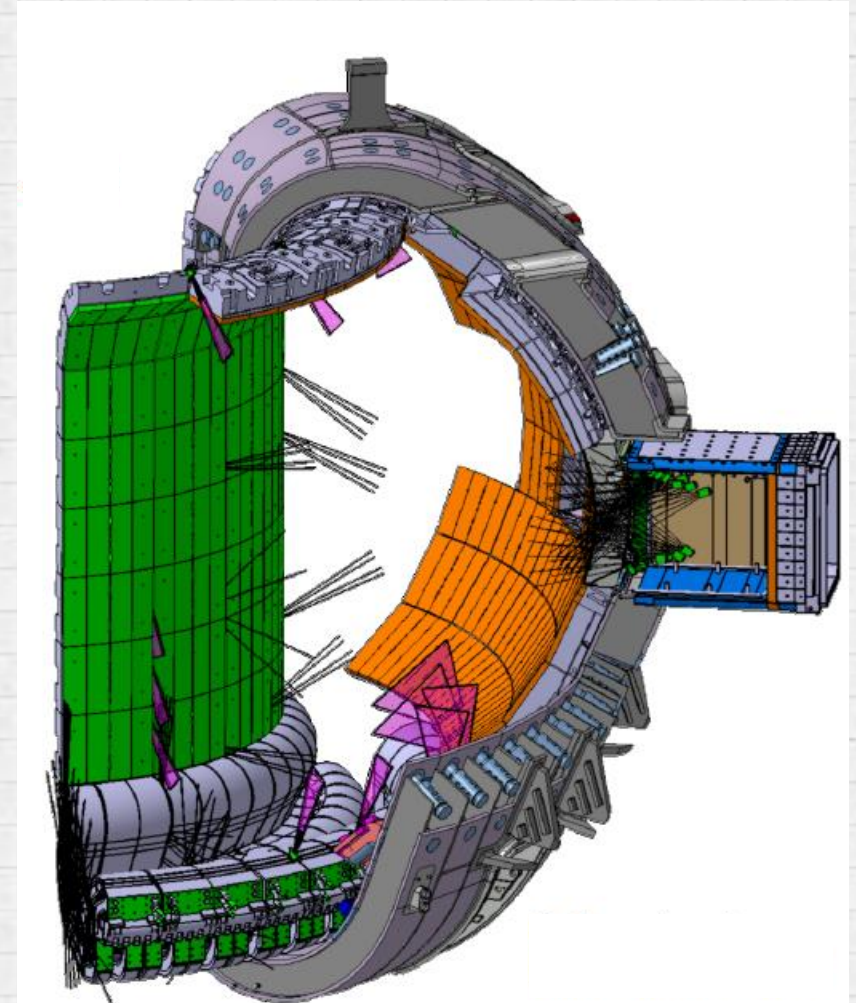
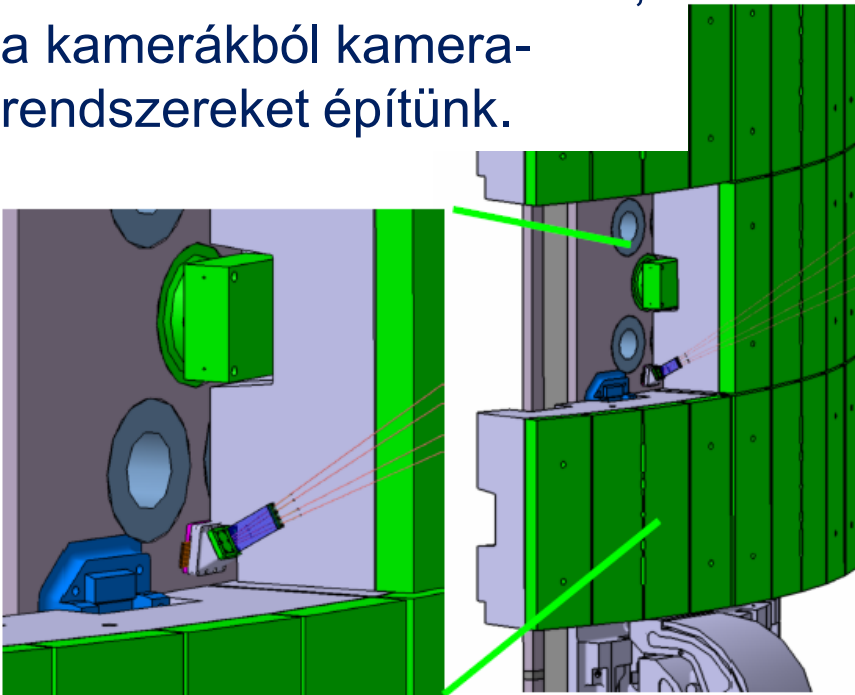

Kihívások:

- Jel-zaj viszony
- Csatornák közötti áthallás
- Mechanikai pontosság, stabilitás
- Sugárzás terhelés

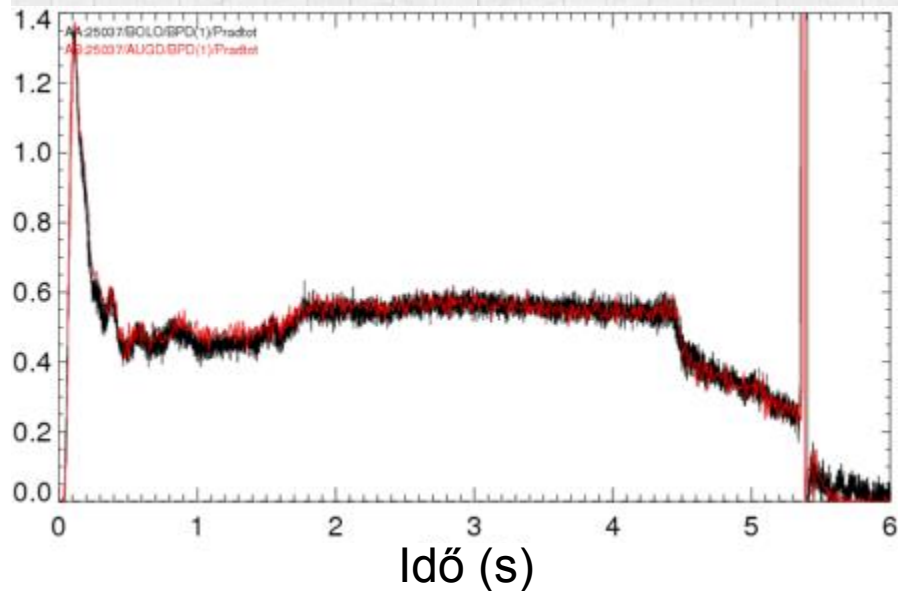
Fólia bolométerek

A detektorokból kamerákat,
a kamerákból kamera-
rendszereket építünk.

A mérés

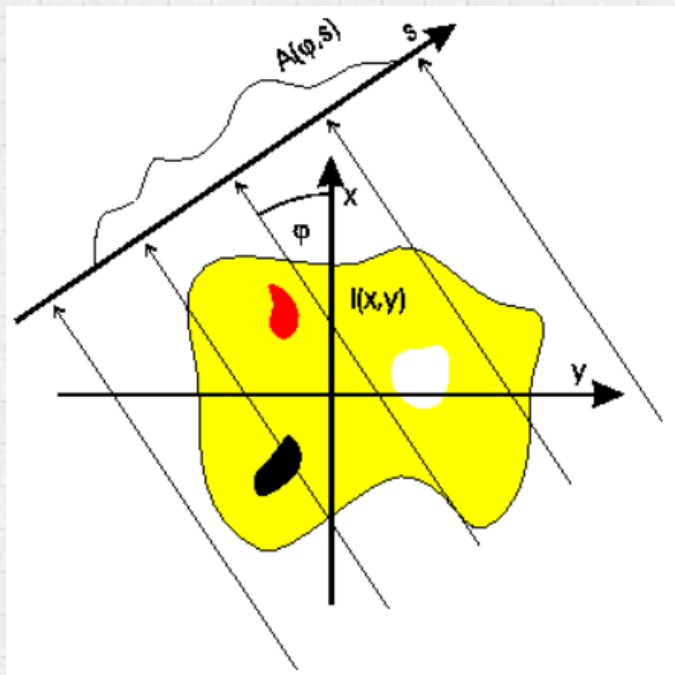
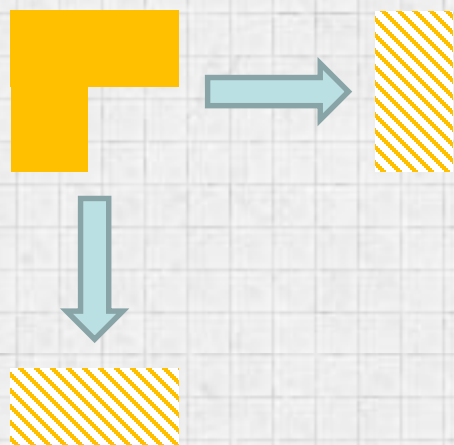
Sugárzási teljesítmény (MW)

100-500 mérési görbe az idő függvényében.

Mit lehet ezzel kezdeni?

A tomografikus eljárás

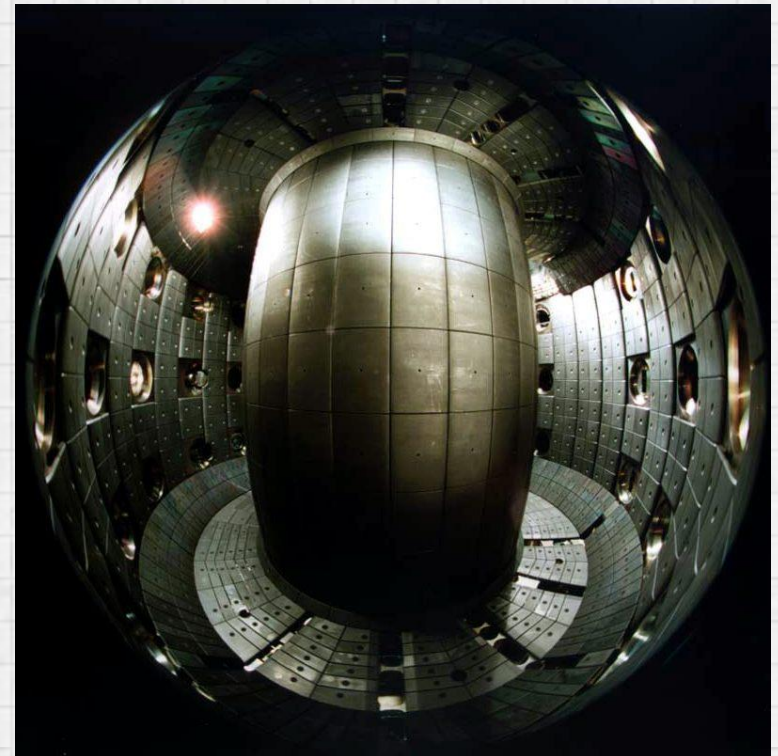
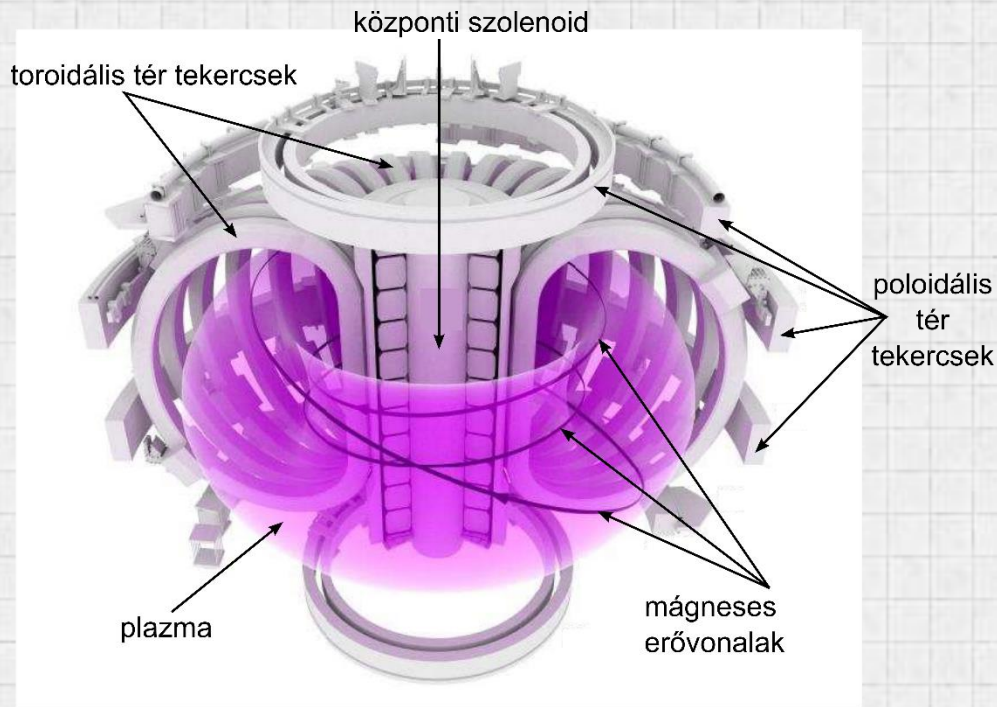
Adott $f: \mathbb{R}^d \rightarrow \mathbb{R}$ és $F_k = \int_{L_k} f \, ds, k \in N$

Ekkor F_k -k ismeretében mit tudhatunk f -ről?

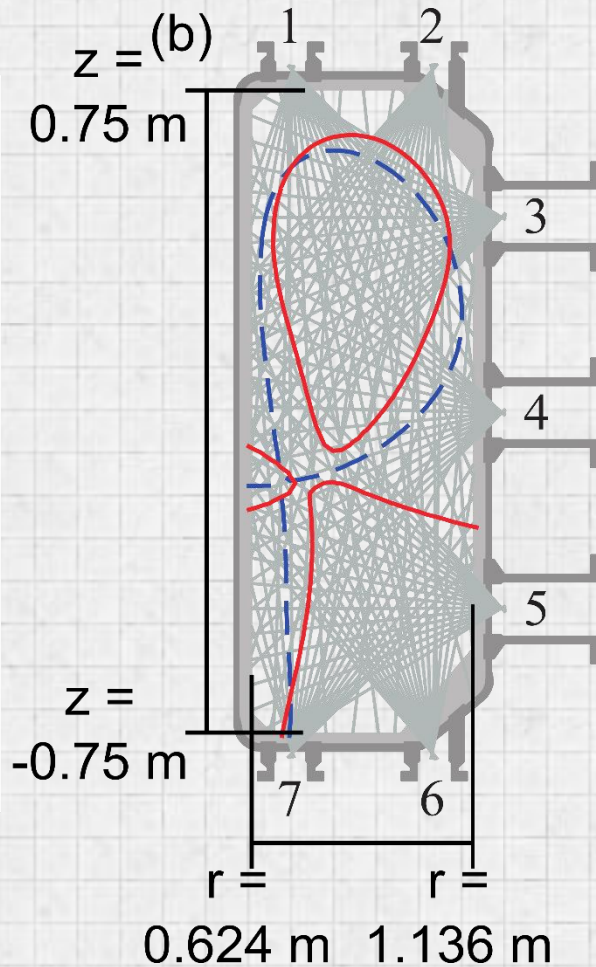
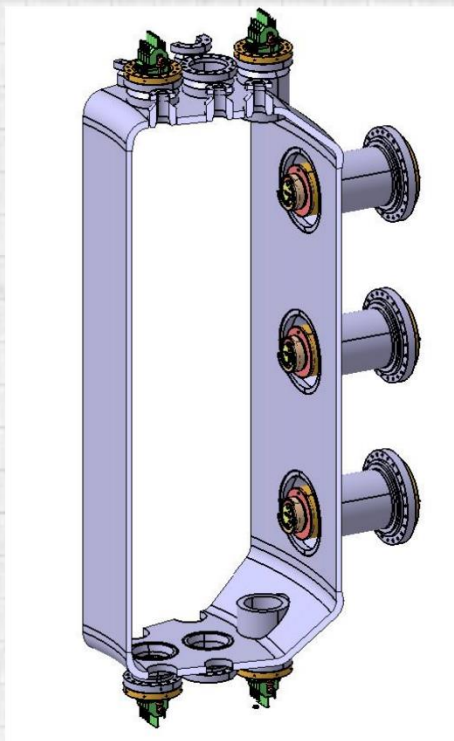
Egy példa: a TCV tokamak

A Tokamak á Configuration Variable-n (= TCV) a svájci Szövetségi Lausanne-i Műszaki Egyetem (École Polytechnique Fédéral de Lausanne = EPFL) Plazmafizikai Központjában (Swiss Plasma Center = SPC) található tokamak.

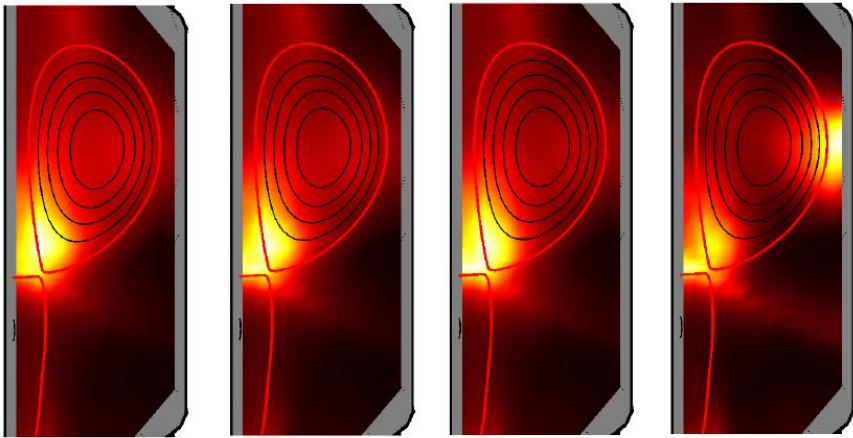

Egy példa: a TCV tokamak

(a)

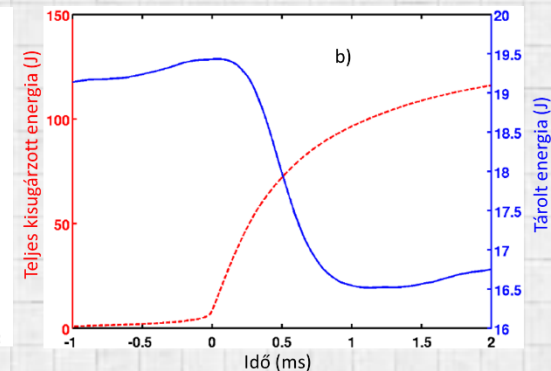
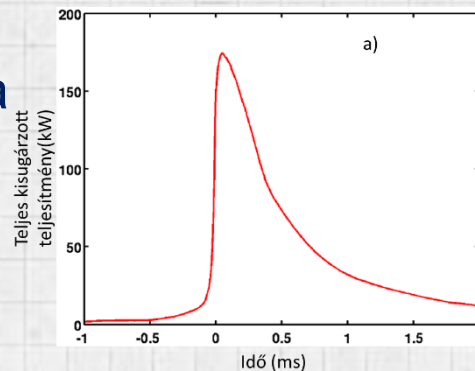

Egy példa: a TCV tokamak

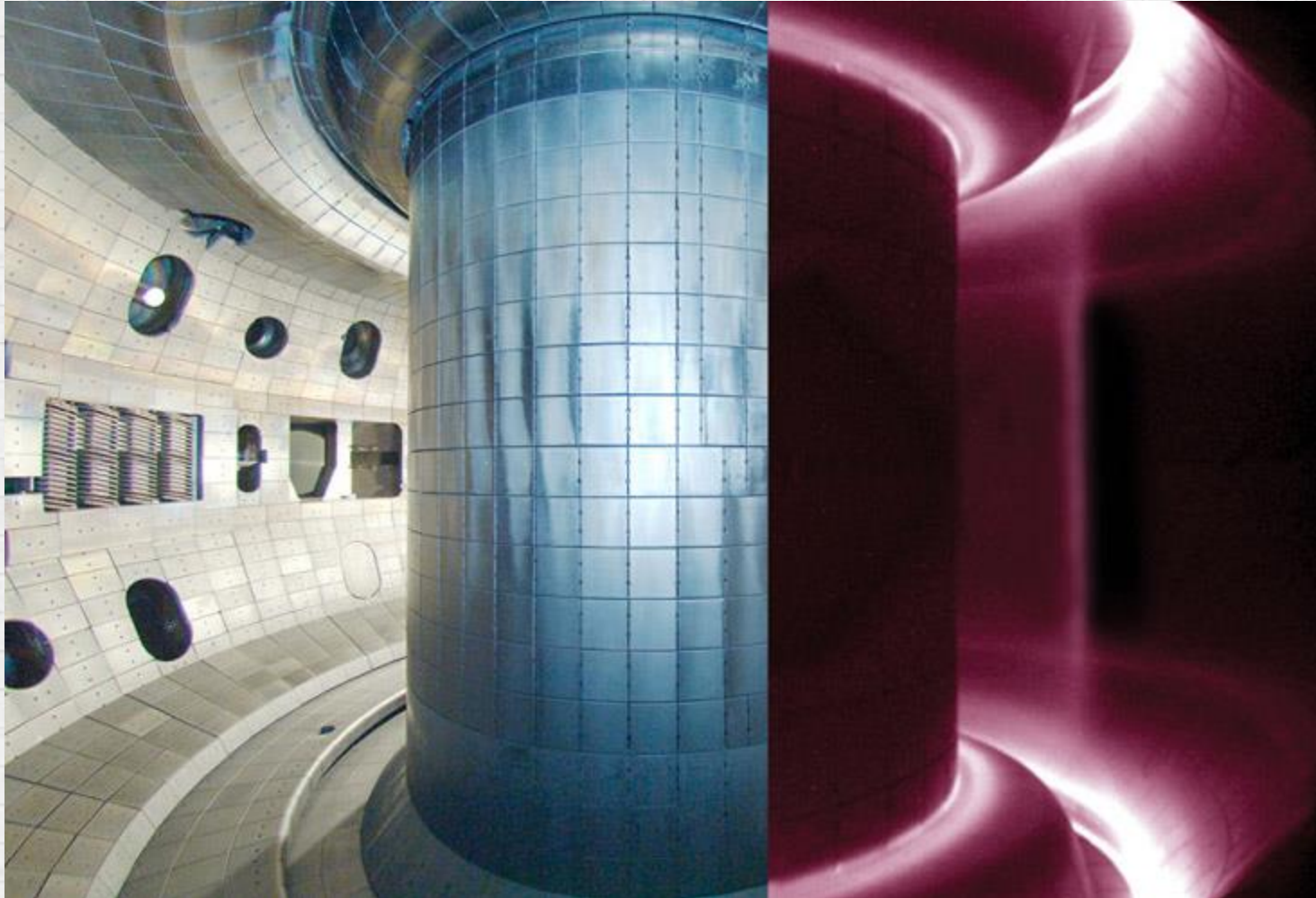
A sugárzási teljesítmény térbeli eloszlásának változása négy időpontban a #33563 kisülés ELM eseménye alatt. (Az ELM-ek periodikus plazmaszéli instabilitások)

- (a) A teljes kisugárzott teljesítmény időbeli változása az ELM alatt
- (b) Az ELM által kisugárzott energia és a plazma tárolt energia változása.

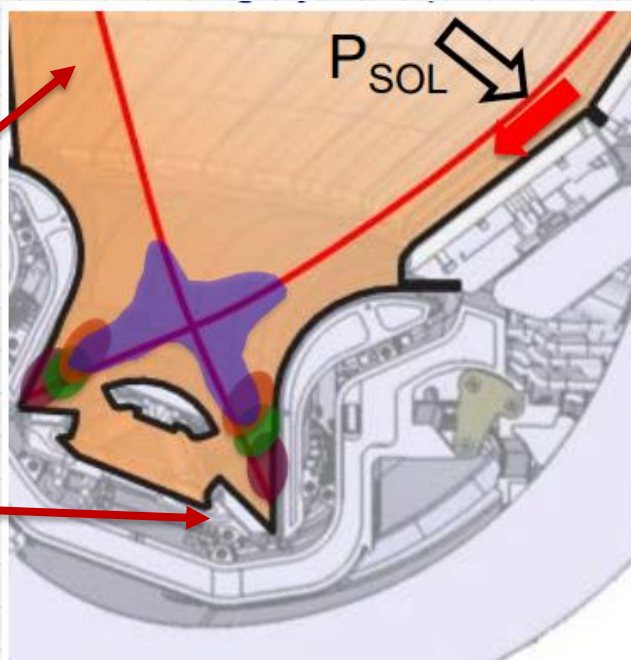
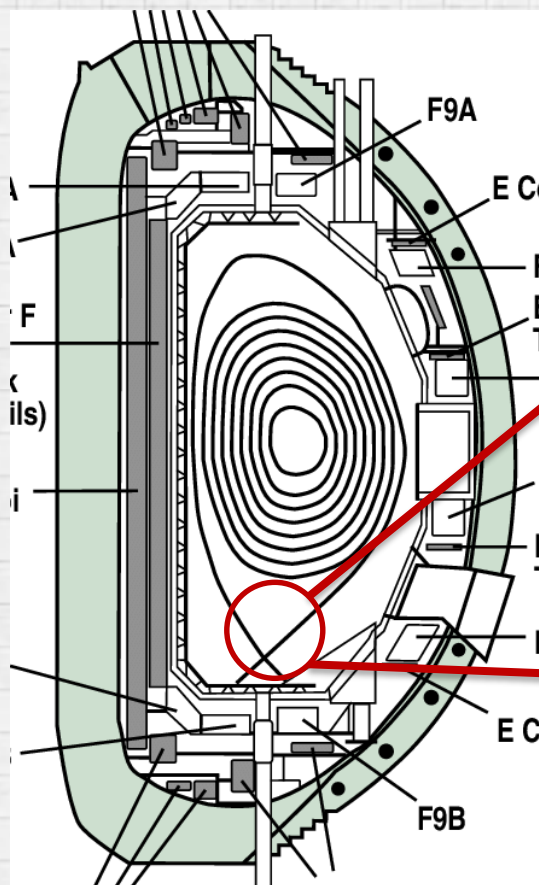

Egy másik példa: a DIII-D tokamak

Egy másik példa: a DIII-D tokamak

Hővezetési zóna

Sugárzási zóna

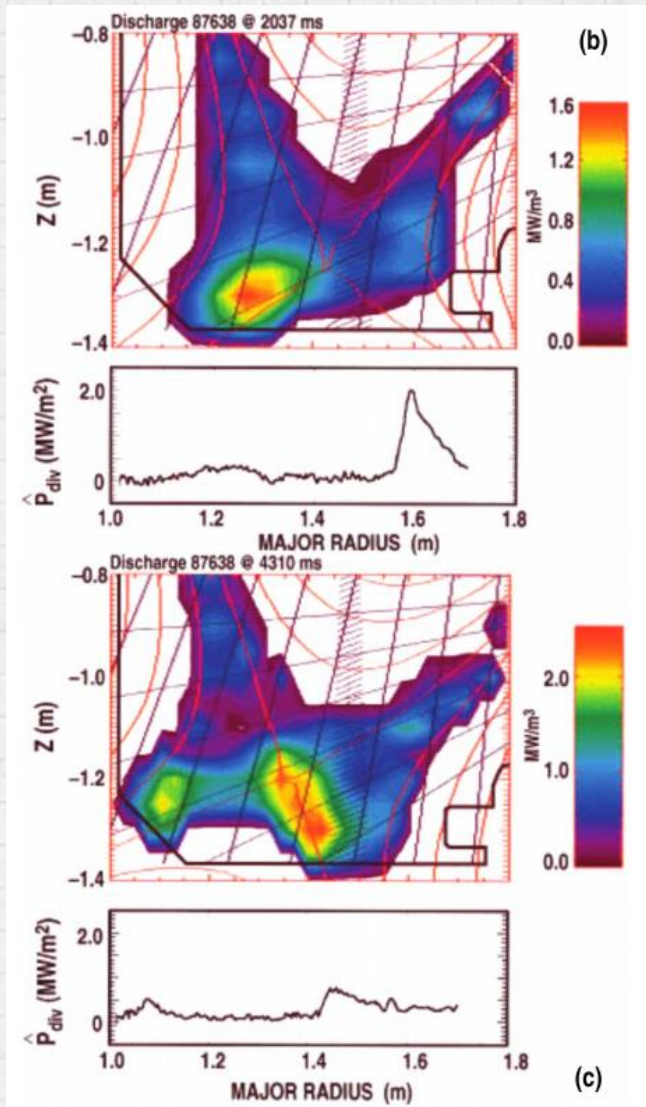
Ionizációs zóna
($T_e > 5$ eV)

Semleges zóna

Rekombinációs zóna
($T_e < 1$ eV)

A divertor lábak „lecsatolása” nélkülözhetetlen a divertort érő hőfluxus korlátozásához.

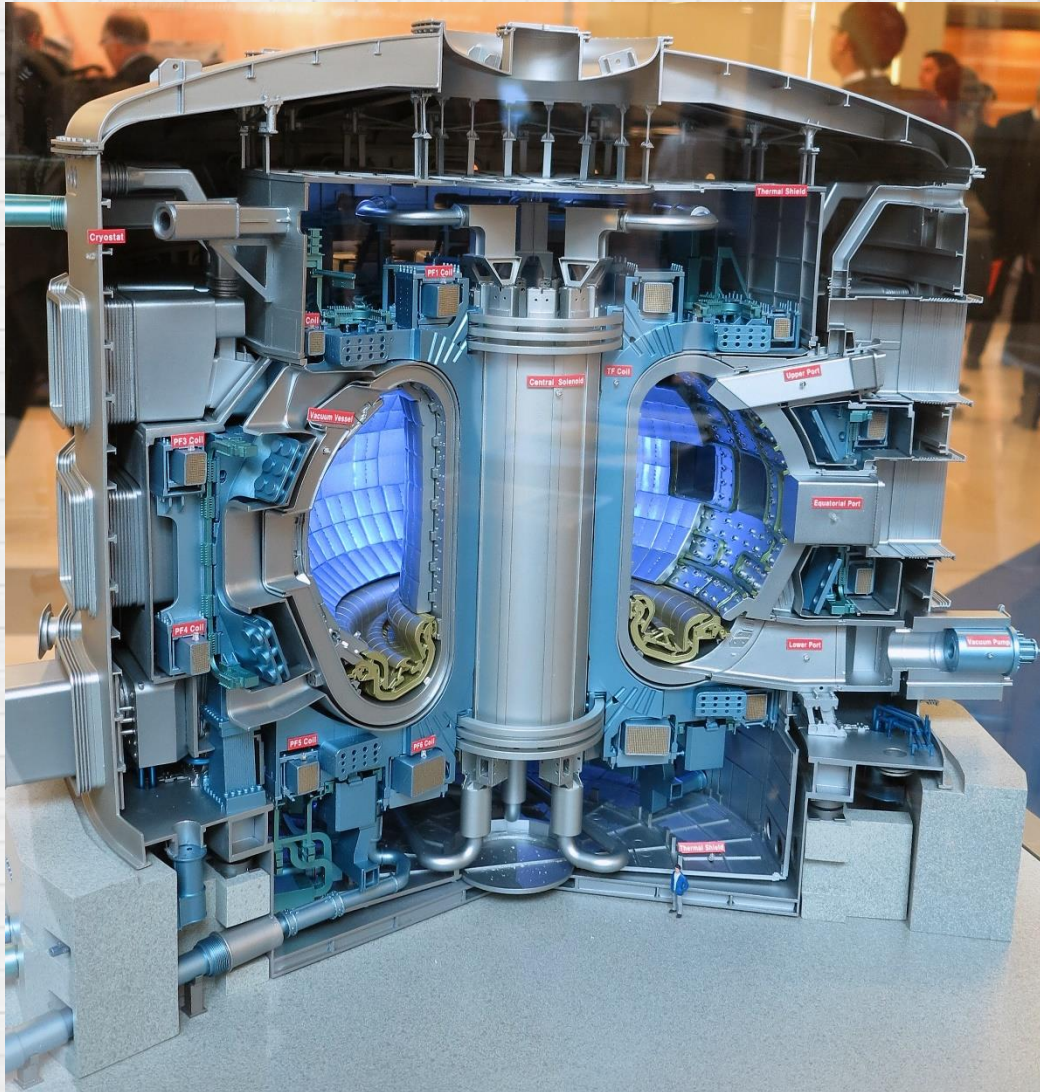
Egy másik példa: a DIII-D tokamak

- 1) Semleges gáz célzott belövését követően
- 2) A rekombinációs zóna az X-pont felé mozdul
- 3) Intenzíven sugárzó tartomány („párna”) alakul ki
- 4) Leesik a divertor lemezeket érő hőfluxus

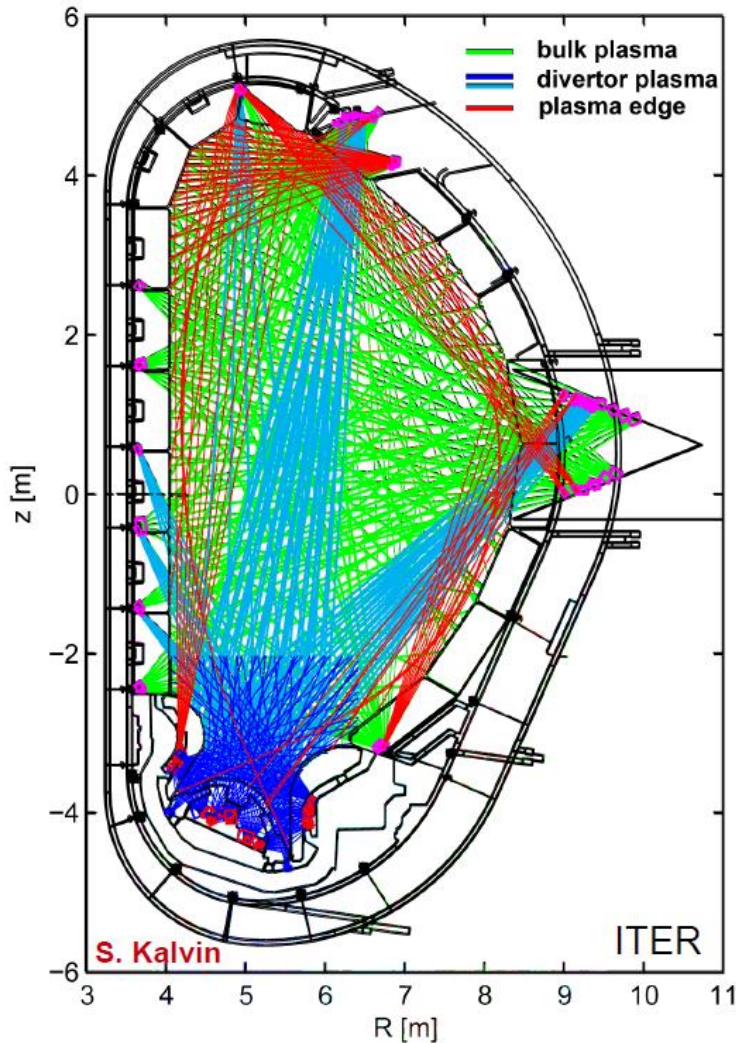

Another example: ITER

Planned fusion power	500 MW
Plasma major radius	6.2 m
Plasma minor radius	2.0 m
Plasma current	15 MA
Plasma volume	837 m ³
Average plasma density	10 ²⁰ particles·m ⁻³
Peak plasma temperature	20 keV
Toroidal magnetic field	5.2 T
Total cost	Over €20Bn

Another example: ITER

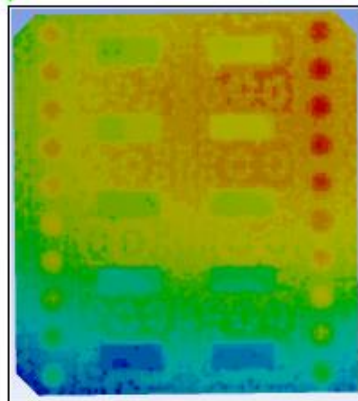
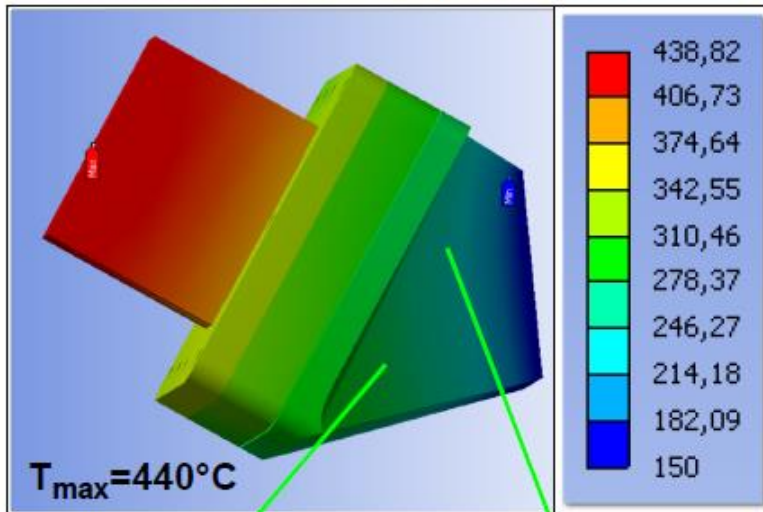

- 1) Nearly 500 lines-of-sight (LOS)
- 2) Required high temporal and spatial resolution
- 3) Real time tomography for the calculation of the total plasma radiative power

Another example: ITER

Thermal load for bolometer in divertor

$T\sim 350^{\circ}\text{C}; \Delta T=7^{\circ}\text{C}$

- 1) Large gamma, neutron and mechanical loads
- 2) Lifetime (20y) operability with no service
- 3) Radiation hard electronics

Summary

- The plasma radiation and the associated radiative power is an important loss channel for fusion plasmas.

Summary

- The plasma radiation and the associated radiative power is an important loss channel for fusion plasmas.
- Spacio-temporal resolution is a must in most cases

Summary

- The plasma radiation and the associated radiative power is an important loss channel for fusion plasmas
- Spacio-temporal resolution is a must in most cases
- Radiation level may limit or enhance plasma performance

Thank you!